

Н. І. Черниш
кандидат філологічних наук
Українська академія друкарства
м. Львів

**УКРАЇНСЬКЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ КНИГОВИДАННЯ:
МАЛОВІДОМІ ФАКТИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.**

Повернення народові його забутих чи не знаних досі духовних скарбів, робота, спрямована на відтворення цілісності української культури, – це нині основне завдання, яке постає перед науковцями багатьох галузей знань, зокрема й книгознавцями, істориками книги. Позбувшись ідеологічних комплексів та кон'юнктурних заборон, дослідники прагнуть донести до громадськості маловідомі факти, повернути із забуття затавровані імена, всебічно вивчити та глибоко осмислити призабуті сторінки історії вітчизняної видавничої справи¹. Безперечно, йдеться не про докорінне переписування їх, а про відновлення історичної справедливості, висвітлення тих явищ і подій, що спонукають усвідомити власні витоки, яскраво та переконливо засвідчуючи унікальність надбань української культури загалом та її складової – енциклопедичного книговидання, шлях розвитку якого був вельми суперечливим.

Створити на тлі історичних подій цілісну, повну та неспотворену картину початків і подальшого поступу вітчизняної енциклопедичної справи доволі непросто, оскільки це вимагає консолідації і докладання зусиль багатьох науковців (що, власне, і засвідчують публікації останнього десятиліття²). Однак не можна не зробити наступного зауваження: ретельно вивчаючи багатий (хоча й неоднозначний) досвід переважно другої половини ХХ ст., коли українське енциклопедичне книговидання стрімко увійшло та посіло провідне місце серед європейських країн, дослідники, на наш погляд, необгрунтовано оминають увагою кінець ХІХ – початок ХХ ст., хоча саме цей історичний період переконливо засвідчує, що не через інтелектуальну обмеженість чи низький культурний рівень українців, а виключно внаслідок несприятливих, почасти

навіть трагічних суспільно-політичних обставин фундаментальні енциклопедичні праці стали складовою національної науки і культури порівняно пізно.

Дійсно, у XIX ст. – а це час бурхливого розвитку енциклопедичної справи в Європі та Америці, появи авторитетних довідників Британіки, Брокгауза, Американі, Ларусса та ін. – українське культурне життя відбувалося у таких складних політичних обставинах, що практично неможливо було проводити наукову роботу з накопичення відомостей, необхідних для створення енциклопедій. Попри це, дослідники України – етнографи, філологи, історики – продовжували збір та опрацювання матеріалів, в міру можливостей публікуючи результати. Так з'являються праці з історії П. Куліша, зокрема його відомі “Записки о Южной Руси” (у двох томах, 1856–1857), що містили надзвичайно цінні відомості з етнографії й історії та викликали велике зацікавлення сучасників, численні твори М. Костомарова, публікації історичних та фольклорних пам'яток у збірниках М. Максимовича, І. Срезневського, А. Метлинського. На початку 60-х років XIX ст. за недовгий час існування журналу “Основа” там було надруковано чимало матеріалів з українознавства, що мали виняткове наукове значення.

Антиукраїнська політика царату особливо яскраво виявилась у другій половині XIX ст., коли цензурні утиски – сумнозвісні Валуєвський (1863) та Емський (1876) укази – взагалі заборонили видання навчальної та довідкової літератури українською мовою. І. Огієнко писав про ті часи: “Наслідки всіх цих утисків, всіх цих заборон були страшні для України. Русифікація зносила нашу культуру, руйнувала наші звичаї. Свідомість українська падала, історія забувалася, притаманні ознаки наші нищилися”³.

Заборона українських видань на сході України призвела до перенесення центру книговидавничої справи на Галичину, де активізується збирання відомостей та публікація наукових праць з різноманітних галузей українознавства, насамперед у виданнях Наукового товариства ім. Т. Шевченка (“Записках НТШ”, “Літературно-науковому віснику”, “Етнографічному збірнику” та ін.). На центральних та східних українських землях у другій половині XIX ст. українознавчі матеріали публікує переважно часопис “Киевская старина”, що видається з 1882 р. У фундаментальній праці за редакцією П. Чубинського “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край” (7 т., 1872–1878), підготовленій

за участю таких відомих вчених, як М. Костомаров, В. Антонович та ін., викладені відомості широкого енциклопедичного змісту (зокрема про побут, мову українського народу, юридичні закони, історичне минуле тощо).

Як бачимо, навіть у несприятливих політичних обставинах, що склалися в Україні у ХІХ ст., продовжувалася плідна наукова робота, яка мала на меті накопичення українознавчого матеріалу, необхідного для випуску національного довідника. Однак цензурний гніт, утиски української мови та культури не давали змоги створити власну українську енциклопедію, хоча ХІХ ст. було багате на таких видатних вчених-енциклопедистів, як М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко та ін.

На кінець ХІХ ст. припадають перші спроби енциклопедичного охоплення знань про Україну у працях вітчизняних вчених, надрукованих у зарубіжних енциклопедіях. Йдеться, зокрема, про статтю “Україна”, написану М. Драгомановим для „*Lexique de la geographie*” Е. Реклю, українознавчі матеріали Ф. Вовка, вміщені в “*La Grand Encyclopedie*”, низку дописів Ф. Вовка та І. Франка в “*Ottu Slovník Naučny*” Й. Коржана, публікації О. Огоновського в німецькій енциклопедії Грубера. Характер довідника мали також окремі томи краєзнавчого збірника “*Osterreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*”, наприклад, т. 12 – “Галичина” та т. 13 – “Буковина”, що подавали статті відомих західноукраїнських науковців І. Шараневича, О. Огоновського, І. Верхратського, О. Барвінського з географії, історії, літератури, етнографії регіону. Українознавчі дописи знайшли місце і в поважних польських енциклопедіях початку ХХ ст., передусім в “*Encyclopedia polska*”, підготовленій і надрукованій Польською Академією наук у Кракові. Доволі широко (хоча й дещо упереджено) висвітлювалось українське життя в “*Энциклопедическом словаре*” Брокгауза й Єфрона, де свої кращі статті опублікували І. Франко, І. Лучицький, М. Сумцов, М. Житецький, В. Науменко, А. Кримський, та в енциклопедії братів Гранат, з якою співпрацювали М. Грушевський, С. Єфремов, Б. Грінченко (відомо, що саме останньому належить авторство понад 100 матеріалів, присвячених видатним українським фольклористам, етнографам, літераторам).

Безперечно, всі ці чинники готували ґрунт для розробки авторитетної науково-довідкової праці українознавчого змісту, спроби видання якої на початку ХХ ст. здійснювалися неодноразово та

мали різний характер. Дослідники, як правило, основну увагу приділяють передусім першій багатотомній (за задумом її видавців) енциклопедії “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, започаткованій в Петербурзі у 1914 р.⁴ До її редколегії увійшли М. Грушевський, О. Шахматов, А. Кримський, Ф. Корш, М. Туган-Барановський, М. Єфименко, Ф. Вовк та інші відомі вчені, які уклали план видання, маючи на меті у систематизованому порядку подати читачеві найсуттєвіші відомості з історії, географії, культури, господарства України.

Перший том довідника склали дві праці М. Грушевського – “История украинского народа” та “Развитие украинских изучений в XIX веке и раскрытие в них основных вопросов украиноведения” (назви подаємо російською мовою, якою у Петербурзі друкувалась енциклопедія). У другий том увійшли “Очерк географии Украины” С. Рудницького, “Статистика украинского населения Европейской России” А. Русова, “Галиция” і “Буковина” В. Охримовича, “Угорская Русь” С. Томашевського, “Антропологические особенности украинского народа” та “Этнографические особенности украинского народа” О. Волкова (Ф. Вовка), “Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка” О. Шахматова та ін. Загалом зміст цих двох томів (а бурхливі події 1917 р. не дали змоги видавцям видрукувати третій та четвертий томи, матеріали яких були повністю підготовлені) переконливо свідчить, що енциклопедичний довідник “Украинский народ в его прошлом и настоящем” – дійсно національна українська енциклопедія, призначена широкому колу читачів.

Менш відомий факт пов’язаний з випуском збірника “Украинский вопрос”, що вперше побачив світ у Москві на початку 1914 р. та був підготовлений колективом редакції національного за духом часопису “Украинская жизнь”. Науковці, на жаль, не розглядають цей збірник у контексті становлення національної енциклопедичної справи⁵, обмежуючись переважно констатацією його суспільно-політичного значення, хоча зміщені тут публікації за глибиною охоплення проблем, повнотою фактичних відомостей, логічністю та продуманістю їх викладу дають підстави зробити висновок про відповідність видання суворим вимогам тогочасної енциклопедичної практики.

Поява збірника “Украинский вопрос” була зумовлена тією надзвичайною ситуацією напередодні Першої світової війни, коли

внаслідок свавілля царської цензури та жорстоких національних утисків ускладнилося розповсюдження часопису “Украинская жизнь” (не лише на теренах України, а й в Росії). Зацікавлення ж широкого загалу читачів у відомостях про минуле і сучасне українського національного руху на початках визвольних змагань зростали і поглиблювалися, вимагаючи від видавців інформації відповідного змісту. Власне, ця невелика за обсягом книга (усього 133 с.) і була покликана задовольнити потреби громадськості, викласти, відповідно до назв основних розділів, не лише “основні елементи національної ідеї”, “національні надбання українського народу”, “ставлення російської державності та громадськості до українства”, а й показати “український національний рух у минулому і теперішньому як прояв національного самовизначення”, змалювати “українське питання на фоні світових подій останнього часу”. Збірник мав широкий громадський та суспільно-політичний резонанс, двічі перевидавався (у 1915 та 1917 р. з доповненнями, зумовленими тогочасними подіями).

Підвищений інтерес до українського питання, швидке розповсюдження видань дають підстави зробити висновок, що зусилля колективу “Украинской жизни” увінчалися успіхом. Завдяки пропаганді національної ідеї в Україні сформувався новий читач-патріот, якому вже не байдуже було рідне слово, який прагнув знати усю правду про свою історію та майбутнє. Цей збірник допоміг значною мірою змінити ставлення до українства і в самій Росії. Останнє переконливо засвідчують відгуки, вміщені у тогочасній періодиці. “Для пересічного російського читача, який здебільшого мало й погано поінформований про малоросійське життя, – зазначав у редакційній статті журналу “Русское богатство” В. Короленко, – ця книжка може принести велику користь, допомагаючи йому звільнитися від туману націоналістичних упереджень, що широко розлився нині, ближче підійти до розуміння того явища, яке носить назву українського руху, і точніше визначити потреби народного життя, що лежить в основі цього руху”⁶.

Більшість критиків була єдиною в думці: громадський інтерес до збірника “Украинский вопрос” пов’язаний передусім із переконливістю поданого матеріалу. Позитивним було й те, що широке коло проблем, які об’єднуються довкола поняття “українство”, автори поділили на чотири блоки, зокрема, аналіз складових української національної ідеї; характеристики українського національного ру-

ху в історичній ретроспективі та в контексті політики російського царату щодо придушення цього руху; розгляд таких надбань українства, як художня, наукова література, преса, школа, громадські організації, театр, музика, мистецтво, поза офіційною ідеологією великоросійського централізму; висвітлення українського питання на тлі міжнародних подій (про це, зокрема, обґрунтовано пише автор передмови до сучасного перевидання збірника М. Тимошик⁷).

Загалом, обрана видавцями структура книги дала змогу її авторам у межах кожного розділу розмістити матеріал за окремими напрямками тієї чи іншої теми у вигляді параграфів або підпараграфів, що наблизило збірник за побудовою до довідково-енциклопедичного видання. Свого часу воно й відіграло роль своєрідного українознавчого довідника, оскільки “насичено” було великою кількістю персоналій, колосальним історичним фактажем, поданим без зайвих публіцистичності чи белетристичності, політичної пристрасності та ідеологічної заангажованості. Історичні факти, що ґрунтувалися на великій за обсягом джерельній базі, неупереджений аналіз і синтез – ось що насамперед характеризує дух і зміст збірника “Украинский вопрос”.

Окрилена успіхом редакція часопису “Украинская жизнь” у 1915 р. підготувала й інший збірник – “Галичина, Буковина, Угорська Русь” (обсяг 226 с., перевидано з незначними доповненнями у 1916 р.), що вмщував унікальні фактичні відомості та всебічно, з енциклопедичною повнотою висвітлював минуле і сучасне національного життя цього самобутнього українського регіону. Відкривається видання географічним та етнографічним нарисами про Галичину і Північну Буковину. Читач одразу має змогу дізнатися, хто такі русини, гуцули, бойки, лемки, угорські русини, де і як вони живуть та ін. В історичному огляді особливу увагу приділено національному та літературному рухам у ХІХ ст., адміністративному устрою, політичному й культурному життю. Тут детально аналізуються проблеми, пов’язані з просвітою, наукою, літературою, пресою, мистецтвом, професійними і клубними організаціями. З викладених матеріалів випливало, що національне життя на Галичині та Буковині було значно яскравіше і відчутніше, ніж в інших регіонах, зокрема Угорській Русі, відомості про яку завершували збірник⁸. Читач переконувався, що насамперед на галицькому ґрунті національна ідея, національний рух досягли найвищого розквіту, об’єднали кращі культурні і громадські сили того-

часної України. Безперечно, проаналізовані збірники відіграли важливу роль не лише у громадсько-політичному житті початку ХХ ст., пропаганді української ідеї, а й у формуванні основоположних засад національної енциклопедичної справи, підготовці умов для створення і видання у 20–30-х роках ХХ ст. високоавторитетних українознавчих довідників.

У подальшому бурхливі історичні події (Перша світова війна, зміна державного устрою та влади, визвольні змагання на українських землях) дещо відтермінували роботу науковців і видавців над енциклопедичними працями, хоча проблема не втратила своєї актуальності. В потоці лихоліть воєнного та повоєнного періоду майже непоміченими залишилися намагання викласти відомості про Україну у довідниках, що були надруковані за кордоном. Зокрема, у 1919 р. у швейцарському місті Берн побачило світ видання "L'Ukraine", а ще пізніше, у 1921 р., у Стокгольмі за редакцією знаного шведського україніста проф. А. Єнзена за участю українських наукових кіл було випущено шведську "енциклопедію українознавства" – "Ukrainarna". Обидва вони, так само, як і праця О. Барвінського "Die Ukraine" того ж періоду, досить широко, з відповідною для енциклопедій повнотою викладали відомості про різні ділянки національного українського життя. З. Кузеля в короткому огляді "Дотеперішні українські енциклопедії"⁹ наводить ще декілька маловідомих фактів. Так, через брак коштів було припинено на підготовчому етапі працю над "Українською енциклопедією", яку разом з відомим вченим та енциклопедистом З. Кузелею розпочав письменник Б. Лепкий у друкарні Л. Шарфе (м. Вецляр) під час свого перебування у Німеччині 1924 р.

Велику роботу з підготовки енциклопедій виконував також Український науковий інститут у Берліні. Лексиконова комісія на чолі з З. Кузелею та Д. Дорошенком співробітничала з німецькими енциклопедистами, зокрема з таких відомих енциклопедій, як Брокгауз, Майер та Гердер. Члени комісії запропонували помістити у ці авторитетні довідники ряд енциклопедичних статей з українознавства, які й були опубліковані. У 1930 р. силами своїх науковців інститут випустив енциклопедичну збірку "Das gestige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Ausland" (головний редактор її – В. Залозецький), розпочав збір матеріалів до довідника "Ukraine, Land der Zukunft" (він побачив світ пізніше, у 1939 р.).

На жаль, ці та інші спроби об'єднати в одному виданні весь

українознавчий матеріал переважно через незначні накладі довідників не були навіть відомі широкому загалу тогочасних (та й, зрештою, і сучасних) читачів.

Певні зрушення в енциклопедичній справі відбувалися і на теренах Радянської України. Після завершення громадянської війни при Всеукраїнській Академії наук було створено окрему комісію для розробки універсального довідника у 25 томах. Комісія для складання “Енциклопедичного словника” (а саме такою була повна назва цього науково-методичного осередку) розпочала свою діяльність у січні 1921 р. під головуванням Я. Стебницького та при активній участі представників інших відділів Академії: А. Кримського (від історико-філологічного), В. Липського (від фізично-математичного), М. Василенка (від соціально-економічного). У комісії працювали вчені-редактори, кожен з яких вів свій напрям: філософію – проф. О. Гіляров; соціальні науки – проф. В. Синайський; економічні науки – акад. Р. Орженцький; філологію – акад. А. Кримський; літературу – акад. А. Лобода; фізично-математичні науки – акад. В. Плотников; геологію – акад. П. Тутковський; біологію – акад. О. Фомін; прикладні науки – проф. О. Котельников; медицину – проф. О. Сонкевич; мистецтво – акад. Хв. Шмідт; історію – акад. М. Василенко; географію – проф. В. Кістяківський та М. Лучицький.

Загалом “Енциклопедичний словник”, за задумом його укладачів, планувався як науковий довідник теоретичного і практичного спрямування, призначений для найширших кіл читачів. До його змісту повинні були входити статті, що висвітлювали б найважливіші теми українознавства. Науковці комісії працювали досить активно та підготували обсяг матеріалів, розрахований майже на два томи. Позачергово планувалося випустити том “Україна”, головним редактором якого доручено було стати С. Єфремову. Однак вже у 1922–1923 рр. фінансове становище комісії погіршилось. Ось, зокрема, що записано у Звідомленні за 1922 р.: “Поміж такими установами (йдеться про комісії Всеукраїнської Академії наук – *Н. Ч.*) дві перебували минулого року в безвихідно лихому становищі. Це – а) Комісія для складання біографічного довідника діячів України та б) Комісія для складання енциклопедичного словника... Хоч коло комісій й групувалися першорядні наукові сили, але повний брак коштів для оплати статей призвів до того, що замовлені статті перестали надсилатися, і праця в обох зга-

даних комісіях полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстри потрібних статей”¹⁰. Навесні 1924 р. Комісія для складання “Енциклопедичного словника” фактично припинила свою роботу з економічних та політичних причин. Все ж діяльність осередку не була марною: на основі його досліджень у цей період розпочинається активна підготовка низки галузевих українських енциклопедій. Так, у 1927 р. у Києві вийшла друком одностомна “Енциклопедія сільського господарства”, головним редактором якої був відомий популяризатор сільськогосподарських знань серед населення А. Терниченко, а в Харкові у 1926 р. видано “Коротку банківську й комерційну енциклопедію”. У цей же період було підготовлено до публікації “Українську дитячу енциклопедію” (1929), розпочато створення “Української літературної енциклопедії”. На жаль, ці видання так і не стали надбанням українських читачів, так само, як і згаданий вище багатотомний “Енциклопедичний словник”.

Дослідники енциклопедичної справи наголошують, що енциклопедія є своєрідним свідченням духовної зрілості нації і створюється на етапі її найвищого злету, збігаючись в часі з активізацією суспільного життя в державі¹¹. Таким періодом для України та українського народу став кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст., коли завдяки зусиллям когорти свідомих українців, під тиском внутрішніх обставин більшовицька верхівка змушена була йти на суттєві поступки у питаннях національного життя. З так званою українізацією відбулися помітні зрушення у піднесенні культурно-освітнього рівня населення – успіхи на терені ліквідації неписьменності, розширення мережі культурно-освітніх закладів, зростання потреб у відомостях про свою культуру, історію, видатних діячів. І хоча суспільно-політичне життя тогочасної України аж ніяк не можна вважати простим та однозначним, все ж науковці, видавці, громадськість скористалися сприятливими обставинами для відновлення та подальшого розгортання роботи по створенню і виданню багатотомної української енциклопедії.

У листопаді 1929 р. Президія Всеукраїнської Академії наук запропонувала своїм відділам подати пропозиції щодо змісту, структури й обсягу майбутньої Української Радянської Енциклопедії (УРЕ), рішення про підготовку якої ухвалив ще Х з’їзд КП(б) України у Харкові 1927 р. Відповідно до прийнятих з’їздом постанов було створено редакційну колегію УРЕ з 10 осіб на чолі з М. Скрипником, окреме редакційне бюро, а також 13 науково-видавничих

відділів (природознавства; технічних наук; техніки; географії; економіки; історії; літератури, мови і мистецтв; радянського будівництва; права; національного питання; освіти і педагогіки; філософії; військових справ). Випуск нової енциклопедії спочатку планувалося здійснити у 50 томах, пізніше – у 40 (кожний том обсягом 40 друк. аркушів). Загалом же статті майбутньої УРЕ, за задумом видавців, мали охопити всі ділянки національного життя нашого народу, особливо ж його видатних діячів певних історичних епох. Про поточні редакційні справи громадськість інформував “Бюлетень УРЕ”, який видавали у Харкові (світ побачили лише два випуски).

У різні періоди діяльності енциклопедичного осередку до організаційно-творчої роботи, складання реєстрів (словників), написання та редакційного опрацювання статей були залучені провідні науково-дослідні установи, творчі організації України, талановиті діячі науки й культури: О. Бадан, Ю. Бачинський, О. Білецький, О. Богомолець, Олекса Десняк (Руденко), Д. Заболотний, П. Козицький, О. Корчак-Чепурківський, Лесь Курбас, І. Микитенко, О. Палладін, С. Пилипенко, С. Рудницький, І. Соколянський, П. Тутковський, В. Юринець, М. Яворський. За усією кропіткою повсякденною працею стояв головний редактор УРЕ – М. Скрипник – один з непересічних лідерів українства ХХ ст., надзвичайно обдарована особистість з самобутнім творчим і громадським набутком, справжній патріот України. Свою принципову позицію як головного редактора щодо тематичного спрямування і змістового наповнення видання М. Скрипник виклав на засіданні редакційного бюро УРЕ 4 грудня 1930 р.: “Це буде перша українська, перша велика і перша радянська енциклопедія. Треба зробити цю енциклопедію знаряддям обслуговування цілої культури нашої...у тім і в справі українки”¹².

Паралельно з підготовкою УРЕ проводилась і значна лексикографічна робота: у 1932 р. було видано “Словник чужомовних слів”, а згодом – низку унікальних термінологічних словників, що засвідчують “золоту добу” української лексикографії.

Проте вже у середині 1933 р. діяльність редакції УРЕ необгрунтовано було піддано різкій критиці, в світлі якої опрацьовані статті поверталися на переробку. Авторів звинувачували в націоналізмі, підкреслювали недостатній ідеологічний, науковий рівень матеріалів, наголошували на неправильно розставлених політичних акцентах. Ось, наприклад, як виглядав “націоналізм” в енци-

клопедичній статті “Акула”: там згадувалась чорноморська акула – катран. Відомо, що перший том УРЕ був підготовлений ще на початку 1933 р., у 1934 р. було завершено другий і майже закінчено третій томи. У жовтні 1934 р. перший том енциклопедії з’явився друком. З цієї нагоди харківська газета “Ленінська зміна” 26 жовтня вмістила одночасно 9 відгуків. Автор одного з них Ю. Смолич писав: “Перший том нашої УРЕ лежить передо мною – молоденький, свіжий і пахне друкарською фарбою – немов порохом битв і бойовищ. Прекрасно!”. Однак передплатники його так і не одержали. 4 листопада 1934 р. згідно з наказом Народного комісаріату освіти УРСР було припинено діяльність видавництва УРЕ, а тираж першого тому енциклопедії знищено.

Не витримавши цькування та навального шельмування, не в змозі протистояти безпідставним, надуманим звинуваченням щодо належності до “націонал-ухильництва”, у зв’язках з “буржуазно-націоналістичними елементами”, на початку червня 1933 р. покінчив з життям головний редактор УРЕ М. Скрипник. На підставі сфабрикованих справ, брехливих наклепів каральні органи заарештували, а згодом і розстріляли професора О. Бадана (Яворенка) (завідуючого сектором чужомовних словників УРЕ в 1930–1933 рр.), професора, члена-кореспондента АН УРСР М. Орлова (редактора підвідділу точних наук у 1931–1933 рр.), професора, публіциста і перекладача А. Річицького (заступника головного редактора в 1930–1933 рр.). Також був розстріляний академік АН УРСР В. Затонський (саме він після смерті М. Скрипника став головним редактором видання). Чимало інших працівників УРЕ були засуджені і заслані до так званих виправно-трудових таборів. Насувалася пора “розстріляного відродження”, коли у центрі України і на місцях згорталася українізація, активізувалися ганебні фальсифіковані кампанії боротьби з “українським буржуазним націоналізмом”, наростала нетерпимість до інакомислення. На тлі тогочасних негативних суспільно-політичних реалій українського життя наприкінці 1934 р. редакцію УРЕ було ліквідовано. Зникли і досі не знайдені важливі документи: перший том новоствореної енциклопедії, готові до друку інші редакційні статті та матеріали, архівні документи, картотеки, фотоілюстрації, “Бюлетені УРЕ”, рекламно-інформаційні видання, дотичні до діяльності видавничого осередку, хоча за офіційними відомостями їх передали до архіву Народного комісаріату освіти.

Як бачимо, спроби підготувати та видрукувати енциклопедичний довідник українознавчого змісту, які неодноразово і наполегливо здійснювались у першій половині ХХ ст., переконливо засвідчували, що не через інтелектуальну обмеженість чи низький культурний рівень українців (згадаймо хоча б І. Франка, М. Грушевського, Ф. Вовка, С. Єфремова, А. Кримського, І. Раковського, І. Огієнка – вчених світового рівня), а виключно внаслідок несприятливих, почасти навіть трагічних суспільно-політичних обставин того часу фундаментальні енциклопедичні праці стали складовою національного наукового і культурного життя порівняно пізно. Зусилля свідомої української еліти, яка добре розуміла важливість справи, громадську необхідність високоавторитетного ґрунтовного довідкового видання універсального характеру з пріоритетністю українознавчих матеріалів у його структурі, протягом тривалого періоду не були результативними, однак вони сприяли накопиченню науково-методичного досвіду, що виявився продуктивним пізніше та дав змогу нашій країні стрімко увійти до числа лідерів енциклопедичного книговидавництва.

Вищенаведені маловідомі факти з історії українських енциклопедій повинні стати предметом подальших книгознавчих досліджень, покликаних відтворити цілісну, об'єктивну картину розвитку національної видавничої справи в усіх її складнощах та протиріччях.

¹ Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Л., 2003. – 612 с.; *Ісаєвич Я.* Українське книговидавництво: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002. – 520 с.; Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. Романюка. – Л., 1994–2003. – Вип. 1–10; *Тимошик М.С.* Історія видавничої справи. – К., 2003. – 496 с.; *Черниш Н.І.* Видатні українські вчені – редактори енциклопедій. – Л., 2003. – 24 с.; *Черниш Н.І.* “Українська Загальна енциклопедія” та її редактор Іван Раковський // Вісник Книжкової палати. – 2002. – № 6. – С. 36–38; № 7. – С. 37–40.

² *Варава Т.* Словникові комісії УАН–ВУАН (1918–1933) // Бібл. вісн. – 2000. – № 2. – С. 24–27; *Зяблюк М.* Інтелектуальний паспорт держави: “Українська енциклопедія” у плині проблем і часу // Друкарство. – 1999. – № 6. – С. 10–13; *Зяблюк М., Слободяник А.* Шикуючи багатотомні ряди знань, історії, досвіду // Друк & книга. – 2003. – № 1. – С. 12–13; *Романів О.* Довгий, тернистий шлях українства до самопізнання // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – К., 1993. – Т. 1. – С. 4–14.

³ *Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1994. – 54 с.

---

⁴ *Зяблюк М.* Указ. пр. – С. 10–13; *Романів О.* Указ. пр. – С. 4–14; *Черниш Н.І.* Участь М. Грушевського у виданні “Український народ в его прошлом и настоящем” // М.С. Грушевський і Західна Україна: Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. – Л., 1995. – С. 154–156.

⁵ *Черниш Н.І.* Участь М. Грушевського у виданні “Український народ в его прошлом и настоящем” // М.С. Грушевський і Західна Україна: Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. – Л., 1995. – С. 154–156; *Романів О.* Указ. пр. – С. 4–14; *Черниш Н.І.* Українське енциклопедичне книговидання: досвід ХІХ – ХХ ст. та сучасні проблеми // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 187–198.

⁶ *Миронок Д.* Видавнича діяльність редакції журналу “Украинская жизнь” (1912–1918 рр.) // Друкарство. – 2003. – № 2. – С. 93.

⁷ Українське питання / Укр. переклад, упорядкування, передмова та примітки М. Тимошика. – К., 1997. – С. 22.

⁸ Галичина, Буковина, Угорская Русь. – М., 1915. – 226 с.

⁹ *Кузеля З.* Дотеперішні українські енциклопедії // Енциклопедія українознавства: Систематична частина. – К., 1994. – Т. 1. – С. 9–11.

¹⁰ *Варава Т.* Указ. пр. – С. 26.

¹¹ *Черниш Н.І.* Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. – Л., 1998. – С. 5.

¹² *Зяблюк М., Слободяник А.* Указ. пр. – С. 12.